

Конференція Інституту філософії: До 100-річчя Національної академії наук України

ФІЛОСОФІЯ В АКАДЕМІЇ: ЗДОБУТКИ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Анатолій Єрмоленко

Академічна філософія у вимірі парадигмальних змін

Скориставшись Куновим поняттям парадигми, я виокремлюю такі парадигмальні комплекси, як буття, або онтологічну парадигму, парадигму самосвідомості, або парадигму суб'єктивності, та парадигму комунікації, інспіровану герменевтично-лінгвістично-прагматичним поворотом, і прагнути застосовувати її і в дослідженні розвитку нашої філософії.

I. Наша філософія пройшла великий, славний, проте й досить суперечливий шлях, тривалий час розвивалась у парадигмі марксизму-ленінізму, виконуючи великою мірою функцію ідеології. Тимчасом як західний неомарксизм розвивався як *відкрита система*, утворивши багато досить цікавих синтезів з немарксистськими філософіями, марксизм в СРСР був доволі обмежений у своїх засобах, тобто був закритою системою. Марксизм-ленінізм — це й певна парадигма, яка мала б заступити філософію свідомості німецького трансцендентального ідеалізму, проте, по суті, він не тільки став регресією, перетворившись на ідеологію, а й виявився прихованим поверненням до онтологічної парадигми, некритично ототожнюючи свою філософську систему з реальністю, як ще один варіант тотожності свідомості та буття.

Варто зазначити, що цей період ще належить переосмислити, хоча така робота в Інституті вже

триває. Проте варто відділяти ідеологію від науки. У цьому плані радянська філософія, як і марксизм загалом, пройшла шлях від утопії до науки і від науки до ідеології та утопії. Проте філософія радянської доби, особливо за часів так званого вітхого тоталітаризму, або розвиненого соціалізму, як це тоді називали, поступово, у досить складних умовах здійснювала реверс до науки, повернення до філософії в автентичному розумінні цього слова. І такі постаті, як Павло Васильович Копнін, Володимир Ілларіонович Шинкарук, Мирослав Володимирович Попович, є такими орієнтирами у вивченні цього шляху.

II. Цей поворот здійснив Павло Васильович Копнін, започаткувавши чимало напрямків у сучасній філософії, які розвивались у руслі тенденцій сучасної філософської думки. Вважаю, що міркування Копніна про єдність наукового знання, методологію природничих і соціальних наук, мислення і мову, мову науки, істину тощо не втрачають своєї значущості й сьогодні, коли дедалі частіше чути про постправду, постістину, плюральність раціональностей, фрагментарність і непевність знання.

Часто-густо філософія зводиться до есеїстики, до світоглядних систем квазіфілософського змісту і спрямування, намагаючись витіснити усілякого роду духовними практиками академічну філософію, підміняючи її собою. Звісно, філософія не може бути редукована до науки. Але доки вона перейматиметься проблемами істини, правильності норм людського співіснування, обґрунтування моральних належностей, вона залишатиметься наукою, точніше, *метанаукою*, відповідаючи на питання, якою мірою наші твердження можуть претендувати на значущість і якою мірою наше знання про світ може бути істинним.

Я сьогодні не висловлюватиму якихось оцінювальних суджень щодо марксизму. Зазначу тільки, що йдеться тут про те, що кожна парадигма має свої методологічні й історичні межі, а також сфери застосування, і згадані мною філософи, а також Вілен Сергійович Горський, Вадим Петрович Іванов, Василь Семенович Лісовий, Сергій Борисович Кримський, Олександр Іванович Яценко, Валерія Михайлівна Нічик, Надія Павлівна Депенчук, Анатолій Терентійович Гордієнко, Віталій Георгійович Табачковський, Микола Федосєєвич Тарасенко та ін. — всі вони зробили неймовірно багато в цій парадигмі, і наступні покоління філософів в Україні великою мірою своїми звершеннями завдячують їм і їхнім філософським працям.

Зауважу також, що цей період пізнього марксизму, який я би назвав «філософією цинічного розуму»¹, скориставшись методологією Славоя Жижека, має й інший здобуток. Адже, на відміну від «цинічного розуму» тодішньої політичної еліти, «філософія цинічного розуму» має інші, позитивні конотації, утворивши певну дистанцію щодо панівної ідеології й тим

---

¹ Єрмоленко, А.М. (2003). Пізній марксизм — філософія цинічного розуму. В: *Філософсько-антропологічні студії* (сс. 131–141). Київ: Стилос.

самим заклавши основи для її рефлексійної критики. Саме ці постаті створили той фундамент, що сьогодні називається Київським філософським колом, яке далеко виходило за межі догматів марксизму-ленінізму.

Треба зазначити, що до цього кола належить і *світоглядно-антропологічна філософія*, започаткована В.І. Шинкаруком, яка латентно виходила за межі ортодоксального марксизму-ленінізму, і філософія, інспірована аналітичною філософією² і продовжена трансцендентальною прагматикою, комунікативною філософією, етикою дискурсу тощо. Великою мірою цією проблематикою переймався *Мирослав Володимирович Попович*, хоча обшир його наукових уподобань був набагато більший, адже він був і філософом науки, і філософом культури, і соціальним філософом. Зокрема з його ініціативи та за його керівництва ще при Копніні був створений відділ «методології, методики і техніки соціальних досліджень», що згодом переріс у відділення соціології, яке врешті-решт утворило основу Інституту соціології НАН України.

Принагідно зауважу, що в нашій філософській традиції є ще один важливий складник, а саме німецький трансцендентальний ідеалізм, дослідженням якого займався Володимир Ілларіонович Шинкарук. І я тут хотів би зауважити, що нещодавно в Харківському університеті імені Каразіна пройшла конференція, присвячена Йогану Баптисту Шаду, що дало привід переосмислити наші філософські джерела, зокрема й пов'язані з німецьким трансцендентальним ідеалізмом.

III. *З перших років незалежності філософія в Україні дедалі більше визволяється від ідеологічних кайданів і набуває свого автентичного змісту.* По-перше, вона поступово стає відкритішою до світу. Інтегруючись у світовий філософський простір, вона починає й говорити мовою, якою мовить увесь філософський світ. Великою мірою це пов'язане з перекладами сучасної зарубіжної філософської літератури українською мовою, зокрема й здійснювані співробітниками Інституту. Змінюються назви відділів: з'являються відділи філософської антропології, соціальної філософії тощо. Процес реабілітації практичної філософії на Заході, *серцевиною якої є етика*, дістався також і нашої філософії, що виявилось у започаткуванні *сектору етики* та створенні кафедр практичної філософії у вишах України.

IV. Проте наше *завдання* полягає, мабуть, не тільки в такій історичній ретроспекції, а й у тому, щоб окреслити ключові моменти подальшого розвитку філософії. Звісно, це досить складне завдання багатьох філософів, що потребує окремого дискурсу, тут я хотів би зауважити тільки два аспекти, що, як на мене, відповідають сьогоднішнім викликам. Не побоюючись виглядати антикварним, вважаю, що для науковця-філософа найголовнішими вимогами та принципами мають бути:

по-перше, *істина*; по-друге, *моральність*, або етос науки і науковця, що безпосередньо впливає з першого.

---

² Лісовий, В. (2014). Спогади. Поезії (с. 474). Київ: Смолоскип.

Стосовно першої вимоги варто зауважити, особливо сьогодні, у так званій ситуації постправди, — це досить складна вимога. Адже поняття «пост-права», «постістина» стало модним не тільки у засобах масової інформації, а й науці та філософії, коли науковці, з подачі постмодерністів, дедалі більше заперечують істину навіть як регулятивну ідею. Проте саме бінарні коди «істина/хиба» є визначальними для науки. Вони з часів античності є визначальними і для філософії.

Заперечення істини — це перформативна суперечність твердження самому собі. Фраза «я стверджую, що істини не існує» і є такою перформативною суперечністю, коли форма твердження, в якому щось стверджується, і її зміст (заперечення цього твердження) суперечать одне одному. Такими суперечностями можуть бути й інші твердження: «я стверджую як істину, що я не претендую на істину»; «я стверджую, прагнучи порозуміння, що я не претендую на порозуміння» тощо³. Розроблення процедури виявлення перформативної суперечності твердження самому собі дає можливість перевести проблему граничного обґрунтування істини знання та правильності етичних норм із теоретичної у практичну площину.

V. Нове просвітництво. Із цього випливає, що важливим завданням академічної філософії є також пошук нових форм філософування, а також вихід у громадський простір; це, зрештою, — *нове просвітництво*. Таке завдання висувують останнім часом багато філософів, зокрема Клаус Міхаель Маєр-Абіх, Ульріх Бек, Юрген Габермас та ін. Автори ювілейної доповіді Римського клубу Ернст фон Вайцекер та Андерс Війкман концептом «нове просвітництва» реагують на нову ситуацію в сучасному світі, даючи ще один поштовх для інтелектуального дискурсу сучасних проблем⁴. Про це йшлося й на одному із круглих столів Інституту філософії, проведеному разом із французькими колегами⁵.

Чинником і складником нового просвітництва і має стати насамперед академічний дискурс, хранителькою раціональності якого і є філософія. Адже *і наука, і філософія мають єдиний фундамент, і цей фундамент — в аргументативній практиці*, що зрештою уможливує співпрацю філософів з науковцями інших соціогуманітарних дисциплін, скажімо, в запобіганні перетворення історіографії на ідеологію, розвінчанні гібридизації політики, в обґрунтуванні та легітимації правових норм тощо. Філософський дискурс має стати основою і громадського дискурсу. Як на мене, завдання філософської науки якраз і полягає в тому, щоб стати на заваді такій постправді та

³ Apel, K.-O. (1987). Fallibilismus, Konsenstheorie der Wahrheit und Letztbegründung. In: Kuhlmann W. (Hrsg.), *Forum für Philosophie Bad Homburg. Philosophie und Begründung* (S. 76). Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

⁴ Weizsäcker, E. von, Wijkman, A. (2018). *Come On! Capitalism, Short-Termism, Population and the Destruction of the Planet*. Springer.

⁵ Просвітництво: історія, культура, ідентичність. Дискусія (2017). В: *Філософська думка*, 4.

гібридній реальності, викриваючи зміст фейкової інформації, даючи відповідні оцінки тим чи тим явищам та подіям, формуючи критичне ставлення до інтервенцій відповідних цифрових технологій продукування фейкової інформації.

Виявлення латентних перлокутивів, спрямованих на перекручування смислів соціальної дії, розвінчання політичних технологій маніпуляції громадською думкою і комунікаціями, розкриття механізмів введення в оману тощо і має здійснюватись на основі аргументативного дискурсу. Протидія таким практикам, зокрема і цифровим, пошук істини та обґрунтування засобами дискурсу норм і цінностей сучасного суспільного розвитку та відповідна легітимація соціальних інституцій є першочерговим завданням сучасної філософії як нового просвітництва, тобто «цифрового просвітництва».

І в цьому плані академічна філософія має свій окремий публічний топос, своє завдання, відрізняючись від різних інших проектів, скажімо, філософських кав'ярень, популярних лекцій на телебаченні тощо, запит на які досить великий. Нещодавно ми провели конкурс стартапів із філософії⁶, який показав великий інтерес до філософії з боку, так би мовити, нефілософської громади. Академічна філософія має свою специфіку і в експертній площині, не дублюючи і не підміняючи експертні висновки політологів та політтехнологів, постаючи хранительською раціональністю.

VI. Але філософія має бути не тільки хранительською раціональністю, а й хранительською цінностей, і не тільки хранительською, а й інстанцією їх обґрунтування та легітимації. І тут постає друга вимога, що, як я вже зауважував, впливає з першої; це вимога моральності науки та науковця. Зрештою, це відповідь науковця, як і будь-якої людини, на запитання, чому я повинен бути моральним і принципами якої моралі я повинен керуватись. Це, зрештою, запитання, що *я повинен* робити як науковець і що *ми, як науковці, повинні робити разом?* Відповіді на ці запитання й утворюють *етос науки*, що аж ніяк не означає, що мораль має безпосередньо увиходити до діяльності науковця, — це поклато би край принципів «свободи від цінностей» як принципів об'єктивності. Бути моральним для науковця — це прагнути істини і в цьому прагненні єдиним примусом має бути примус вагомішого аргументу.

Тому мораль має стояти, так би мовити, «за плечима» дослідника. А це означає, що дослідник має керуватися принципами дискурсу: а) зрозумілість; б) правдивість; в) істинність; г) правильність⁷, що й уможливорює процедуру виявлення перформативної суперечності твердження самому собі, що, своєю чергою, втілюється у таких вимогах:

— *перша* настанова така: шукай вагомішого аргументу!;

---

⁶ Докладнішу розповідь про цю подію буде опубліковано в одному з найближчих випусків «ФД». — *Прим. ред.*

⁷ Бьолер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи*. Переклад з німецької, післямова, примітки А. Єрмоленка (с. 62). Київ: Стилос.

— *друга вимога* звучить так: утримуйся від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкуруч, від примусу цифрових технологій і некритичних тверджень в інтернеті;

— *третья, соціальна, вимога* дискурсу: завжди поважай людську гідність усіх тих, про кого ти говориш або пишеш⁸.

Можна сказати, що саме остання вимога має бути й першою вимогою. Тому що, по-перше, коли йдеться про філософський дискурс, ми повинні поважати учасників цього дискурсу, до того ж він має бути відкритим, неупередженим і позбавленим примусу. Таким чином, ці вимоги є й морально-практичними.

VII. Прагнення істини відповідно до цих вимог є осереддям того, що утворює науковий етос. Згідно з цим етосом, не може бути суперечності між соціогуманітарними і природничими науками, що її роздмухують останнім часом, так само як і звинувачення на адресу соціогуманітарних наук як таких. Класична суперечка між «науками про дух» і «науками про природу» розв'язується тим, що *і соціогуманітарні науки, і природничі, і філософія мають єдиний фундамент в аргументативній практиці*. Цей фундамент, який Кант називав «фактом розуму», а Габермас — «габітусом розуму», є основою і громадського дискурсу. Цей «факт» і цей «габітус» є й моральним фундаментом, на якому тільки й може існувати наука і наша співпраця — співпраця академічних інститутів і вищої школи, а також співпраця науковців і громадянського суспільства задля успішного розвитку нашої країни та нас усіх.

Анатолій Лазаревич

Філософські дослідження в Національній академії наук Білорусі: досягнення, проблеми, перспективи

Академічна філософія — це свого роду фундамент і водночас джерело розвитку філософського знання, якщо останнє розглядати у широкому смисловому контексті та у прив'язці до певного інституційного національно-державного і соціально-культурного простору. Академічну філософію визначають посталі в науці та суспільстві традиції інтелектуальної культури, ця філософія постає як їх берегиня, інструмент розвитку та продовжувач у майбутньому. Академічні філософські дослідження є цінними не тільки своєю фундаментальністю та системністю, але і з точки зору практик організації наукового процесу, нагромадження, відтворення та трансляції і професійного досвіду. За умов сучасного плюралізму думок, нечіткості критеріїв прийняття тієї чи тієї ідеї або теорії, академічна філософська рефлексія з властивим їй методологічним апаратом набуває особливої актуальності та значущості.

---

⁸ Бьолер, Д. (2017). Розмисли щодо нашого осереддя в умовах зовнішніх і внутрішніх загроз. Переклад з німецької А. Єрмоленка. В: *Філософська думка*, 2, 54.